

*Л.Г.Іванова**Доцент, кандидат історичних наук.
Київський Національний педагогічний
університет ім. М.Драгоманова*

Державницька ідея в громадівському русі 60-х років XIX ст.

Історія Європи XX століття знаменувалась масовим потягом народів європейського континенту до політичного життя, до відновлення або створення власної держави. Витоки цих процесів з найбільшою силою народжуються в XIX ст. Саме це століття дало низку суспільно-визвольних ідей, які за волею історії здійснювались у XX столітті. Потяг до політичної активності європейських народів було спричинено низкою факторів, які істотно вплинули на формування відповідної свідомості, психології, ідеалів суспільства та ідей, що закладали фундамент для політичних рухів.

Досвід європейської та світової історії підтвердив, що новітня історія людства має своєю визначальною рушійною силою суспільні ідеали, які охоплюють маси людей і виробляють їхню свідомість. В тих ідеалах, передусім, велика роль відводилась ідеям, що визначають соціальне та національне буття народів. У XIX ст. саме національна ідея стає визначальною силою в історії європейських народів, у тому числі й українського, вона стає рушійною силою процесу формування та розвитку національних культур і держав.

Як правило, носієм нових суспільних ідеалів з початку XIX ст. освічена верства суспільства – інтелігенція. Саме інтелігенція в своєму середовищі в усіх країнах світу, і зокрема в Європі, й так само в Україні, витворила упродовж XIX ст. концепцію існування націй і народів, спираючись на таке стабільне підґрунтя суспільства, як національна мова, національна культура, відтворена у фольклорі, в письменстві та в історичних дослідженнях.

Історія України не стояла осторонь всіх тих процесів, що відбувались у Європі й теж залежала від діяльності її інтелігенції і від тих ідей, які та здатна була витворити. В XIX ст. інтелігенція (і українська також), за визначенням Г.Касьянова, була “мозком чи й нерідко безпосереднім організатором “національних відроджень”¹. У справі створення відповідних ідеологічних конструкцій інтелігенція, що брала участь у цьому русі, спиралась на наукові дослідження в

сфері історії та лінгвістики. Завдяки тим дослідженням створювались проекти "національного відродження, які приводили в рух і з'єднували в єдине ціле політичні, культурні, геополітичні реалії народу"². Українські інтелектуали XIX ст. розуміли необхідність вирішення власної проблеми державницького розвитку, а отже, й створення власних ідеологічних концепцій політичної самоорганізації.

Але українським інтелектуалам довелося діяти, працювати й утворювати "український проект" "національного відродження" в досить складних і несприятливих умовах. На кінець XVIII ст. український народ не тільки втратив свою державу – козацьку Гетьманщину, а й свою еліту, що денационалізувалась, зросійщувалась і вливалась в лави російських панівних верств. Через те колишня українська еліта, що виходила зі шляхетсько-аристократичних верств, перестала бути провідником державницьких ідей. Тим самим вона, за висловом І.Лисяка-Рудницького, знизилася український народ до рівня "аморфної етнографічної маси"³. Тож, на відміну від інших європейських народів, що втратили чи не мали своєї державності у XIX ст., проте зберегли свою стару легітимну політичну еліту в шляхетсько-дворянському середовищі, українські інтелектуали були позбавлені союзників, а отже, й істотної підтримки серед вищих верств українського суспільства. Вони змушені були звертатися передусім до етнолінгвістичних доказів української ідентичності⁴.

У своїх пошуках відповіді на питання історичного буття українського народу, українські суспільно-політичні діячі торували складний шлях, повний лабіринтів – прямих і зигзагів, – помилок і перемог, сумнівів та переконань. Необхідно відзначити, що українські інтелектуали під значним впливом ідеологічних течій російського суспільства прийняли близько до серця проблеми загальноросійської демократії – нищення самодержавно-кріпосницької та бюрократично-чиновницької системи управління в Росії. З іншого боку, українські суспільні діячі постійно відчували тиск польсько-шляхетського визвольного руху і змушені були протистояти зазіханням польських патріотів на українські землі та український народ як на окремішню етнічну спільноту. З третього боку, українські інтелектуали розуміли, що мають віднайти власну модель суспільного поступу свого народу і виробити свої власні державницькі ідеали.

У виробленні "українського проекту" національного відродження українські діячі опирались на духовну спадщину вітчизняних демократичних традицій часів козаччини й Гетьманщини, традицій філософсько-просвітницької думки XVIII ст. та на народну ідею⁵. Крім того, значним ідейним підґрунтям були державницькі ідеї вироблені діячами визвольного руху України першої половини XIX ст., зокрема кирило-мефодіївцями. Тому українські демократи середини XIX ст. звернули увагу передусім на народ – селянські маси.

Саме селянство, з погляду української інтелігенції, як справедливо вказує С.І.Світленко, в переважній більшості зберегло не тільки етногенетичну специфіку, національну мову, характер та ментальність, а й було "живим носієм і охоронцем духовного генофонду свого народу"⁶.

Усвідомлення українською інтелігенцією своєї етногенетичної спорідненості із селянством, усвідомлення й розуміння себе як частини народу і заява про це в наукових, публіцистичних творах практично знаменувало початок народження модерної нації.

Революціонізуючий вплив на українське суспільство першої половини XIX ст. та на формування нового світоглядного бачення свого політичного буття мала "Історія Русів". Цей історико-політичний твір увібрав у себе всі передові погляди, ідеї та концепції, витворені європейською спільнотою та інтелектуалами Гетьманщини впродовж XVIII ст. Він витворив свою нову, протилежну поглядам попередніх часів, концепцію державного існування українського народу. Використовуючи історичне тло, політичний калейдоскоп подій із життя України, автор "Історії Русів" "сформував ідею, що найвищою цінністю для народу є незалежна національна держава"⁷. "Народ Руський од свого часу є і має бути ні від кого крім себе самого і уряду свого, незалежним" – читаємо безкомпромісні слова автора. Така заява "Історії Русів" була сміливим викликом у період нової бездержавності України, яка російською владою XIX ст. називалась "Юго-Западным краем" Російської імперії.

Перші зерна ідей національного самовизначення визрівають в українсько-дворянському середовищі в останні роки першої чверті XIX ст. в "Товаристві визволення України" (1819), "Малоросійському таємному товаристві" (1821 – 1826), і Товаристві з'єднаних слов'ян (1823) (що складалось головним чином з офіцерів українського походження). Вони виступили правонаступниками ідеї автономізму

Гетьманщини, яка згодом трансформувалась в ідею федералізму, федеративного об'єднання слов'янських народів у рівноправний республікансько-демократичний союз держав. Остання отримала теоретичне оформлення та розвиток у 40-х роках у першій українській політичній організації – Кирило-Мефодіївському братстві.

Особливе місце у розгортанні українського національного руху посідають 60-і роки XIX ст. Це був час зламу старих суспільно-економічних стосунків, становлення широкої державницької думки у недержавних народів Європи, яка втілювалась у політичні ідеї, програми новим поколінням української інтелігенції. В кінці 50-х років українська інтелігенція починає гуртуватися в суспільні об'єднання – Громади. І з цього часу бере свій відлік громадівський рух та починається новий етап українського національного відродження. На початку 60-х років Громади існували в найбільших містах України – в Петербурзі, Києві, Чернігові, Харкові, Полтаві. В основному громади заявили про свій намір займатися культурно-просвітницькою діяльністю, що полягала в поширенні української літературної мови в зросійщеному українському середовищі, в поширенні національної освіти серед нижчих верств населення, поширенні історичних знань про український народ та його культуру в цілому. Громадівський рух у вітчизняній історіографії минулого століття характеризується передусім, як певна культурницька течія, що не мала або мала слабо окреслені політичні акценти чи то риси ідеологічного характеру. Оскільки вивченню просвітницької та культурницької діяльності Громад, віддавалась перевага в тіні дослідницьких пошуків науковців залишалась важлива проблема: як бачилось, розумілось, розв'язувалось громадівцями питання державного майбуття українців у сім'ї європейських народів. З цією проблемою пов'язане й питання ступеня національної свідомості в українському суспільстві.

Для вирішення проблеми політичної самоорганізації перед українськими інтелектуалами постала необхідність заявити на загальноімперському рівні про автохтонність, окремішність українців від російського й польського етнічного елемента та про відрубність українського історичного розвитку від своїх сусідів. Завдання це на середину XIX ст. було досить складним. Російське суспільство розглядало українські землі як західні "окраини" своєї імперії. Поляки зі свого боку доводили, що це є їхні східні креси, а, отже, вони є невід'ємною частиною Речі Посполитої. Одні та другі не залишали

українцям політичного вибору і трактували їх як різновид своєї власної нації⁸.

В ХІХ ст. територія сучасної України, за визначенням сучасного російського історика О.Міллера, "перетворилась в об'єкт справжньої термінологічної війни" між польськими та російськими вищими верствами суспільства. Складність до того ж полягала ще і в тому, що російська демократія у своїй більшості також вважала за непотрібне для українців окремішнє культурне і тим більше – державницьке існування. Вона намагалась залучити українських інтелектуалів до своєї боротьби за оновлення Росії. Польські патріоти, зі свого боку, сподівались на дійову допомогу з боку жителів Малоросії у справі відновлення своєї держави, але при цьому обіцяли нижчим верствам лише "батьківську любов" польського панства, а інтелігенції – визнати їхню польську належність.

У цій ситуації перед українським суспільством виокремлювалось дві проблеми: остаточно асимілюватися в загальноросійську чи польську нації або утвердитись як окрема національна ідентичність⁹. Тож українським суспільним діячам, витримуючи удари з двох боків, доводилось у складних історичних умовах зводити фундамент будови "українського проекту" власного Відродження.

Передусім необхідне було науково-теоретичне та ідеологічне обґрунтування правомірності існування руху українських інтелектуалів і обґрунтування руху, спрямованого на визнання національних претензій та інтересів народу, що заселяв землі між Дніпром, Бугом, Дністром аж до Дунаю. Це нелегке завдання – сформулювати ідейні мотиви українського національного руху – взяла на себе на початку 60-х років Петербурзька громада. Знаменно, що її керівне ядро становили колишні члени Кирило-Мефодіївського братства в середовищі якого народилась концепція федеративно-демократичного державного влаштування слов'янських народів.

Свою діяльність Петербурзька Громада розпочала 1858 року (а то й з 1854 р.) з клопотань навколо організації літературно-наукового вісника "Хата" і згодом "Основа"¹⁰. З листопада 1858 р. петербурзькі громадівці в помешканні Ф.І.Черненка обговорювали тематику творів, які мали бути видруковані у віснику. Головну мету своєї видавничої діяльності керівне ядро громади (М.Костомаров, В.Білозерський, П.Каменецький, П.Куліш, З.Недоборовський та інші) бачили, як показали наступні роки виходу вісника, у розв'язанні на

науково-лінгвістичному та літературному рівні проблеми самостійності української літературної та наукової мови, самостійності історичного процесу України і виокресленні національного характеру та прагненні на повний голос заявити про необхідність широкої освіти на національній основі.

На підставі вказаних факторів петербурзькі громадівці серед широкого освіченого загалу в Росії та Україні мали намір утвердити думку про існування української ідентичності й заявити, що українці є самостійною нацією серед слов'янського світу. Петербурзькі громадівці визначили й сформували відповідну національну ідеологію і програму. Сутність програми полягала в популяризації української мови та самої літератури, історичних знань та поширенні національної освіти серед широких верств українського народу. Центральна програмна теза петербурзьких українофілів полягала в тому, що українська національність має "осібність і визначальний характер в історії".

Щодо історичних прав українців на свою територію, мову та самостійний відрубний розвиток, то ця проблема в полемічній боротьбі між польськими й російськими публіцистами та українськими авторами журналу "Основа" набула суто політичного звучання¹¹.

Розв'язання ділеми: кому належать українські землі, – Польщі, чи Росії, чи самим українцям – відбувалось на сторінках журналів "День", "Современник", "Русский весник", "Киевский телеграф", "Слово", "Московские ведомости", "Czas", "Revue Contemporaine" та інших.

Автори українського журналу "Основа" змушені були приєднатися до політичної дискусії російських та польських ідеологів, щоб заявити, що на території Наддніпрянщини живуть саме українці і саме їм належить вирішувати питання свого етно-географічного, політичного буття. Протягом 1861 – 1862 рр. редакція "Основи", застосовуючи історико-наукові докази змушена була відбивати агресивні, антинаукові, чисто імперські атаки російських і польських публіцистів Падалиці, Горжковського, Соловйова, Ламанського, Каткова, Іванова, Соковенка, Аксакова, Хомякова, Аскоченського¹². На сторінках журналу "Основа" ґрунтовні відповіді своїм опонентам друкували М.Костомаров ("Правда полякам о Руси", "Правда москвичам о Руси", "Ответ на выходки газеты Czas", "Две русские народности"), П.Куліш ("Ответ московскому "Дню")

П.Житецький ("Русский патриотизм"), В.Антонович ("Что про это думать?", "Моя исповедь") та інші. Ці українські громадські діячі не тільки висловили своє бачення проблеми, а й визначили перспективу вирішення українського питання в його політичному поступі. Щодо цього інтерес для нас становлять погляди М.Костомарова.

Розвиваючи далі свою концепцію федералістичного співіснування слов'янських народів, вчений у 60-х роках модернізував свою теорію, запропонував створити цю федерацію рівноправних держав під скіпетром оновленої, демократичної Росії.

Відповідно у наукових працях та лекційних виступах в Петербурзькому університеті, М.Костомаров доводив що монархічно-деспотичний шлях політичного розвитку Росії не є природним. За переконаннями вченого Росії притаманний республікансько-парламентський і федеративний устрій.

Свої висновки М.Костомаров обґрунтував існуванням у часи Давньокіївської держави удільних князівств, що користувались широкою політичною автономією та існуванням самостійних міст-республік з вічевим правом (Новгород, Псков, Смоленськ). Микола Іванович передбачав повернення демократично-федеративних традицій у Російській державі, яка мала б складатися з "багатьох народів, які б у державному розумінні всі разом становили одне тіло, але у внутрішньому житті кожен є самостійним цілим"¹³. Щодо місця в оновленій федеративній республіці України, за М.Костомаровим, вона "повинна скласти окреме громадянське ціле на всьому просторі, із збереженням єдності, заснованої не на згубній, мертвотній централізації, а на ясному усвідомленні рівноправності і своїх власних потреб"¹⁴.

Відродження української державної ідеї стає головним завданням петербурзьких громадівців. Тож на сторінках "Основи" послідовно утверджувалась думка про необхідність відновити політичну самоорганізацію українського народу. Проте в середовищі петербурзьких громадівців переважили автономно-федеративні погляди.

Федералістичну концепцію М.І.Костомарова сприйняли й підтримали київські громадівці, хоча більшість із них не мала чітких уявлень у питанні: якою повинна бути Україна – автономно-федеративним чи самостійним державним утворенням. Для них властиві (особливо це стосується М.Драгоманова, П.Житецького і

згодом В.Антоновича) одночасне схилення то до однієї, тодішньої форми державницького життя. Та все ж таки епістолярна, мемуарна і публіцистична спадщина засвідчила – київські громадівці за переконаннями були республіканцями, противниками абсолютисько-монархічної влади навіть у конституційній формі і рішуче відстоювали демократичні та парламентські принципи державного влаштування.

Важливо відзначити, що схильність значної частини київських громадівців визнати пріоритет російської держави в майбутньому федеративно-демократичному союзі пояснюється двома обставинами.

З одного боку – це вплив автономістичних традицій у суспільній думці ХVІІІ ст., з іншого – результат ідеологічного, історичного і національного протистояння між українськими інтелектуалами і провідниками польсько-шляхетського національного руху. Прямі претензії поляків на українські землі, намагання втягнути українське населення в орбіту своєї політичної боротьби за відродження “історичної Польщі” “від моря до моря”, куди на правах звичайної провінції має увійти Наддніпрянщина та широка пропагандистська робота в цьому напрямку – все це ускладнювало і без того складні українсько-польські стосунки.

Польському інтелектуальному середовищу була притаманна стара консервативна позиція з національного питання: українці – це відгалуження польської нації, тож вони не можуть мати власної держави і незалежного національного розвитку. А прагнення української інтелігенції відродити українську культуру і літературу польські патріоти вважали “непотрібними забаганками”, які частково можна задовольнити, а заяву про політичну самостійність вони розглядали як “дику фантазію” гарячих голів¹⁵. Показовими в цьому плані є слова А.Міцкевича: “Мазур, литовець, жид і українець повинні передусім почувати себе поляками”¹⁶. Про тяжку, напружену атмосферу національних взаємин писав М.Драгоманов: “...Приїхавши на правий берег Дніпра, в Київ, я побачив, що поляки тут – аристократія, а не народ, і був вражений тим, що навіть студенти-поляки б'ють своїх слуг... Поряд з тим мені впала у вічі нетерпимість поляків стосовно росіян і особливо малоросів, чи українців”¹⁷.

Напередодні польського повстання, яке сталося 1863 р., представники польського визвольного руху розпочали провадити

активну агітаційну та освітню роботу. З цією метою на Правобережжі було відкрито 43 підпільні школи, аби дати польську освіту дітям українських селян і таки чином залучити українську молодь до польського визвольного руху.

Українські суспільні діячі зрозуміли, що загравання польської шляхти з українським селянином лише бажання використати їх для служіння "ясновельможній аристократії". Київські громадівці заявили, що не мають жодних ілюзій. Вони рішуче відкинули усі пропозиції польської сторони взяти участь у повстанні за відновлення польської держави. Так, киянин громадівець О.Стоянов у статті "Поляки і русини в Київському університеті" писав, що не варто говорити про спільну боротьбу з поляками, "доки [вони] не збагнуть російського прислів'я: не в свої сани не сідай"¹⁸. Він визнавав законною боротьбу поляків за своє відродження лише на території етнічної Польщі. "Студент-поляк має бути громадянином і сином батьківщини та тільки не в Києві, а у Варшаві", підкреслював О.Столяров на сторінках часопису "Громадниця"¹⁹. Він говорив про позицію більшості членів Київської громади, за якою поляки в Україні повинні стояти за розвиток самостійності українського народу, а не претендувати на анексію його прадавніх земель.

Захищаючи Україну від агресивних територіальних претензій польських лідерів визвольного руху, київські та петербурзькі громадівці змушені були пов'язати свою історичну долю з російською державою, сподіваючись на отримання широких політичних прав у оновленій демократичній Росії.

Поряд з тим громадівці неодноразово нагадували і російському суспільству про існування козацької республіки – Гетьманщини, про необхідність відродити українську народність, "яка вимирає під батогом московським та багнетом санктпетербурзьким", висловлювали думки про необхідність самостійницького шляху розвитку українського народу.

Але з усього видно, київські і петербурзькі громадівці не мали чіткої політичної програми. Про державницьку позицію цих громадівців дають уявлення слова М.Костомарова в його відомій статті "Україна" надрукованій у "Колоколі": "У майбутньому слов'янському союзі, в нього ж віруємо і його леліємо, наша Південна Русь (тобто Україна – *Ред.*) повинна скласти окреме громадське ціле на всьому просторі, де народ говорить українською мовою, із збереженням єдності, заснованої не на згубній мертвоті

централізації, а на яасному усвідомленні рівноправності своїх власних потреб"²⁰.

Якщо київські та петербурзькі громадівці не мали чітко сформульованого проекту відродження "української держави" й відстоювали ідею федералізму й культурницький напрямок своєї діяльності, то полтавські й харківські громадівці пішли децхо далі. Вони структуризували свої політичні погляди та окреслили програму своєї політичної діяльності.

В цьому відношенні цікавими для нас є записки полтавського громадівця, інженера Віктора Лободи. У цих записках, спрямованих до друзів-однодумців, він пропонував декотрим радикально настроєним громадівцям, облишити "доки в уяві існуючої теорії соціалізму і комунізму" і докласти зусилля для єднання станів, каст, відомств і професіоналістів, "щоб знищити тим самим нерозумну ворожнечу і залишити її боротьбою". Для цього потрібне усвідомлення та щире бажання певної групи людей, які розуміють сучасну ситуацію і вміють систематично й послідовно готувати події. Віктор Лобода запропонував полтавчанам "без шуму і крику скласти партію мужів, умом і волею міцних, знать, підготувати, настроїти, але не маси, це вікова робота, в різних місцевостях людей розумних, впливових – в Києві, Харкові, Одесі, Чернігові, Казані, змусити їх працювати не в різнобій, а разом, проводити і розвивати справу не всюди..., а де і як покажуть обставини"²¹. Тож ми бачимо зрілу концепцію створення політичної партії, яка цілком відходить від просвітницького романтизму основної частини шістдесятників і нагадує політичну конспіративну діяльність партій у Західній Європі, зокрема, таких організацій, як "Молода Італія", "Молода Польща".

Характерною рисою ідеологічної концепції В.Лободи було те, що на відміну від громадівців-культурників, які прагнули підняти селян на вищий щабель суспільної свідомості, він орієнтується на освічену громадськість, інтелігенцію. Як бачимо, концепція В.Лободи заперечувала розпалювання класової ворожнечі в нації, висувала платформу єдності і створення підготовленими й політично освіченими людьми політичної партії, що змогла б призвести до революційного перевороту.

Політичні ідеї В.Лободи обговорювались членами полтавської громади й були предметом численних суперечок, про які згодом згадував інший громадівець – А.Шиманов: "...Полтавці стали на потребі політичного українського катехізу", в якому справа дістала

б "історичне і логічне виправдання"²². На початку 1862 року Полтавська громада зазнала розгрому. Під час обшуку у В.Лободи жандарми знайшли папери, на основі яких вони зробили висновок – існують "переконливі докази, що в Полтавській губернії утворилось товариство, яке передбачало діяти з погляду відокремлення Малоросії"²³.

Державницькі концепції виробляла і ще одна група громадивців, у Харкові.

Ідеологія харківської Громади найвиразніше відбита у відомій записці Андрія Шиманова, яку він підготував для обговорення на засіданні Громади. У своїй записці А.Шиманов стверджував, що "ідея народності, як не мало вона з'ясована сучасною наукою, є такою ідеєю, хоча би навіть і мимо її свідомості". В історії людства, вважав Шиманов, найзнаменніші епохи були наслідком "застосування найбільш життєвих ідей на практиці". Такою була епоха реформації, епоха французької революції, що мала "чисто негативний характер". Тож за Шимановим, ідеї, нові знання створюють епохи, коли їх застосовують у життя, а тому"²⁴ вони "могутньо рухали вперед життя і науку".

Отже, ідея, знання мають у розвитку суспільства первинне значення. І ці ідеї, і ці знання консолідують народ через освіту, об'єднують вищі освічені верстви.

В новітні часи в суспільстві виник новий рух, який свідчить про неспроможність існуючого стану речей – і цей рух – "велика справа – зближення вищого освіченого ізольованого класу... з народним життям". І в цьому Шиманов вбачає запоруку відродження України, бо цей рух породжує українську літературу, сприяє поширенню українських книжок, створенню народних хорів, місцевого органу друку, – і все це сприяє народженню ідеї автономії.

Шиманов показує, що в українського народу повністю відсутня провідна національна еліта. Він звинувачує в цьому навіть українську старшину епохи Б.Хмельницького. Бо і тоді у цієї верстви не було спільних державницьких інтересів з масами українського народу. Покинутий своїми освіченими людьми, народ цей залишився "цілком байдужим" до ідеї федеративності української держави, які відбилися, наприклад, у статтях І.Виговського. І ця байдужість "давала повну можливість польському і московському урядам проводити свої плани". І в сучасний період, народ український, залишений своїми освіченими верствами, "страждально схилиється

перед всесильною польською пропагандою в Задніпров'ї (тобто, в Правобережній Україні. – Ред.)..., а також, можливо, ще більше могутньою великоруською пропагандою на східній стороні Дніпра (Лівобережній Україні – Ред.)". Тому без розвитку самосвідомості і культури в народі, гадав Шиманов, неможливо навіть об'єднати Україну Правобережну, Лівобережну і Червону Русь – без підняття "рідного українського елемента..." Цим самим переймаються нині лише представники освіченої верстви, а народ – "по-старому байдужий і холодний до цього напрямку... Ця обставина повністю паралізує можливість серйозної свідомості діяльності". Через те, твердить Шиманов, нині не можлива "ніяка певна політична теорія місцевого життя, і вся діяльність людей, що можуть зацікавитись цим предметом, мусить бути спрямована на зближення і зближення з народом, на розвиток у ньому самосвідомості і на підготовку його до діяльності..."

Окрім самосвідомості, потрібні ще люди, ентузіасти, патріоти "з гарячим серцем", які могли б своєю діяльністю розвивати в народі самосвідомість і тим готувати народ до активності. Такі люди мають об'єднатися між собою "спільною метою". Звідси спільність моральної підтримки "з боку людей одного напрямку". Все це мусить з'єднати людей у гуртки чи організації, – робить висновок Шиманов. Головна їхня мета – "українська пропаганда", – твердить він.

Подальша ж мета – "спільне федеративне життя слов'янських племен... Можливо, Україна зуміє зробити рішучий крок до цього перевороту – мирного чи кривавого – покаже майбутнє. Ми не відчуваємо глибокої віри на користь "кривавих хрещень", – робить висновок Шиманов. На його думку, трагедія України полягає в тому, що в Україні "немає української аристократії (в розумінні освіченого класу, котрий би відстоював інтереси своєї народності), немає майже середнього класу, залишається лише одна пасивна, але ще могутня маса майже незачепленої народності..."

І ця маса, цей народ "і є головним джерелом найшвидшого пробудження самосвідомості в ім'я відродження України, що починається..."²⁵

Як бачимо, концепція Шиманова 60-х років не принесла нічого нового від часів кирило-мефодіївців 40-х років XIX ст.: освіта – самосвідомість – пробудження України – союз слов'янських народів. Хоча він вказує на необхідність створення об'єднань патріотично настроєних людей у гуртки та організації. І, як і інші громадівці, стояв

на позиціях формування української національної верстви, що стала б провідною політичною силою в пробудженні України й виробляла б українську національну ідею. Причому шлях її здійснення лежав не в революційних, "кривавих" методах, а в еволюційних, в настійній просвітянській роботі, яка повинна була сформувати й національну свідомість українського народу. Ці ідеї, як знаємо, були популярні і в країнах Західної Європи, де вони широко застосовувались у життя, зокрема в Польщі, Чехії та інших країнах, для національного й політичного відродження своїх держав.

Український визвольний рух розвивався під постійним колоніальним пресингом з боку самодержавно-бюрократичної російської держави з одного боку, і невизнання його російською демократією – з другого, і невизнання та заперечення з боку польських визвольних сил – з третього боку. І через те не призвів, як слушно відзначають деякі дослідники, до створення незалежницької української політично-державницької програми, за винятком концепції В.Лободи. Вона залишилась у межах культурно-федералістичної концепції, яку визнали всі громади. І все ж діяльність громад знаменувала собою початок масового національного руху на українських землях Наддніпрянської України, а їхні теоретичні надбання стали основою для вироблення в майбутньому незалежницької державної політичної програми, яку судилося звершувати спадкоємцям шістдесятників ХІХ століття – уже в початку ХХ ст.

Примітки

¹ Касьянов Г. Теорія нації і націоналізму. – К., 1999. – С. 296.

² Там само. – с. 296.

³ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 189.

⁴ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація гетьманщини 1760 – 1830. – К., 1996 – С. – 263.

⁵ Світленко С.І. Народництво в Україні 60 – 80-х років ХІХ століття. – Донецьк, 1999. – С. 90 – 92.

⁶ Там само. – С. 91.

⁷ Смолій В.А., Степков В.С. Українська державна ідея. Проблеми формування, еволюція реалізації. – К., 1997. – С. 308.

⁸ Миллер А.И. Укратинофильство // Славяноведение. – 1998 – № 5. – С. 29 – 30.

⁹ Лисяк-Рудницький І. Вказ. праця. – К., 1994. – Т. 1. – С. 25.

¹⁰ Бернштейн М.Д. Журнал "Основа" і український літературний процес кінця 50-х – 60-х років ХІХ ст. – К., 1959. – С. 13 – 19.

¹¹ Миллер А. Украинский вопрос в "политике властей..." – С. 79 – 85.

¹² Бернштейн М.Д. Названа праця. – С. 66 – 68, 72 – 76.

¹³ Костомаров М.И. Мысли южнорусса // Основа. – 1862. – № 5. – С. 4.

¹⁴ Костомаров Н.И. Украина: Письмо к издателю "Колокола" // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.). – Дніпропетровськ. – 1995. – С. 414 – 422.

¹⁵ Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX – XX століття. – К., 1996 – С. 56.

¹⁶ Іванова Л.Г. Україна в польському національно-визвольному русі в 30 – 50-х роках XIX ст. – К., 1998. – С. 15.

¹⁷ Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: – У 2 т. – К., 1970. – С. 43.

¹⁸ Центральний Державний Військовий історичний архів Москви. Т. 1. – Ф: 801. – Оп. 80/21. – Спр. 48 – Арк. 521

¹⁹ Там само.

²⁰ Костомаров Н.И. Украина. Письмо к издателю "Колокола". – С. 414 – 422.

²¹ Гніп М. Громадівський рух 1860-х років на Україні. – Кн. Перша: Полтавська громада. – Х., 1930. – С. 34 – 35.

²² Там само. – С. 10.

²³ Державний архів Російської Федерації – III Відділення. – Ф. 810. – Спр. 230. – Ч. 10 (2). – Арк. 122, 194 (зв).

²⁴ Гніп М. Названа праця. – С. 171.

²⁵ Там само. – С. 175 – 179.